

Anja Nikolić-Hoyt
Zavod za lingvistička istraživanja HAZU
Ulica književnika Ante Kovačića 5, HR-10000 Zagreb
anhoyt@hazu.hr

POGLED U PROŠLOST I BUDUĆNOST (HRVATSKE POVIJESNE) LEKSIKOGRAFIJE

Polazeći od ključnih riječi — *rječnik, leksikografija, leksikograf* — rad donosi sintetski prikaz povijesti (hrvatske povijesne) leksikografije. Uz analizu paradigmatičkih razlika između nekadašnjih rječnika utemeljenih na idionormi svojih sastavljača i rječnika suvremenih, koji se sastavljaju u skladu s općeprihvaćenim leksikografskim uzusima, govori se i o računalnim korpusima i njihovoj ulozi u prevrednovanju i usavršavanju leksikografskoga rada.

Fokus se potom sužava na prikaz Benešićeva *Rječnika hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića* kao dokumenta nedavnoga vremena u povijesti hrvatskoga jezika i književnosti koji, međutim, iz perspektive suvremenih jezičnih odnosa pripada povijesnoj leksikografiji.

1. Tri ključne riječi: *rječnik, leksikografija, leksikograf*

Potreba za *taksonomiziranjem* i *kontejnerizacijom* ljudskoga znanja veoma je stara. Ona je, između ostalog, tijekom povijesti iznjedrila i *knjige riječi* ili rječnike. Naime, neovisno o vremenu svoga nastanka svi su rječnici izrasli iz potrebe za popisivanjem odnosno sređivanjem i tumačenjem jezičnoga blaga, to jest riječi jednoga ili više jezika, potrebe nerijetko motivirane tumačenjem odnosno razumijevanjem nauka vjere ili pak posredovanjem u komercijalnim ili administrativnim poslovima s drugima. Dakako, rječnici su se u hodu prema modernomu svomu poimanju mijenjali, razvijali, usavršavali: od najstarijih potvrda koje sežu u daleku mezopotamsku prošlost, preko interlinearnih glosa i isprva sasvim jednostavnih spiskova riječi ili *vocabula (dictiones)* koji se javljaju s bilingvizmom kasnog srednjeg vijeka i renesanse, rječnici suvremenoga doba prerasli su u kom-

pleksan leksikografski žanr složene makro- i mikrostrukture, namijenjen različitim tipovima korisnika. Štoviše, može se reći da je povijest rječnikā u osnovi povijest rastuće populacije njihovih korisnika, odnosno uslo-žnjavanja korisničkih potreba. Naime, nekad svojina privilegirane učene manjine te namijenjeni *na pomoć napredka u diachkom navuku skolneh mladenczeu* (Habdelić, Juraj 1670.) i putujućim trgovcima – radi sporazumi-jevanja i prevođenja odnosno razumijevanja i usvajanja teških, to jest stra-nih riječi, rječnici s vremenom postaju dostupni sve brojnijoj i vrlo hete-rogenoj populaciji korisnika, odgovarajući njihovim sve raznolikijim po-trebama: od pokrivenosti sve istančanih dijelova leksika (poput rječni-ka Kelta, višegodišnjih biljaka ili rječnika viskija) do njegove što raskoš-nije i znanstvenije leksikografske obrade, potpomognute novim jezičnim tehnologijama. Ne znači, međutim, da se svi rječnici nužno razvijaju pre-ma savršenijim oblicima. Dok su pojedini među njima zaista sve savrše-niji i po onome što sadrže i po prezentaciji toga sadržaja, hiperprodukcija komercijalnih rječnika, orijentirana prema stjecanju dobiti, ne mari pretje-rano za kvalitetu vlastitih proizvoda. Na kraju, uz abecedne rječnike koji nakon izuma tiska prerastaju u dominantan leksikografski žanr postoje i rječnici pojmovne, konceptualne organizacije. Postanje konceptualno od-nosno tematski ustrojenih rječnika vezano je uz Akad i (leksikografsku) djelatnost mezopotamskih prepisivačkih škola iz polovice trećeg tisućlje-ća pr. n. e.¹ Naime, iz toga vremena datiraju najstariji dvojezični sumer-sko-akadski rječnici čije je građa bila podijeljena u više tematskih cjelina (imena životinja, biljaka, pravni nazivi i drugo). Osim potrebe za obrazo-vanjem konceptualni i/ili tematski rječnici proizašli su iz vjekovna nasto-janja čovjekova da beskrajnu raznolikost univerzuma svede na donekle uređenu i spoznatljivu konačnost. Upravo je težnja za usustavljanjem *omne scibile* iznjedrila niz glasovitih ostvarenja konceptulne/tematske lek-sikografije (Nikolić-Hoyt 2004:68–95), čije bi detaljnije upoznavanje, me-đutim, znatno premašivalo zamišljene okvire ovoga rada. Ipak, važno je istaknuti da su razvoj računalnih tehnologija te kognitivni pristupi jezi-ku i čovjekovu mentalnom ustrojstvu osvježili interes za ovaj tip rječnika, koji se različito od rječnika abecedne organizacije temelji na bliskosti zna-čenja svojih sastavnica.

Sama djelatnost sastavljanja rječnika ili leksikografija (*rječničarstvo*) re-lativno je mlada znanstvena disciplina i profesija, uzmemo li u obzir da institucionaliziran leksikografski rad koji obuhvaća standardne oblike i izdanja započinje u 17. odnosno 18. stoljeću, kada nastaju prvi veliki rječ-nici pojedinih nacionalnih leksikografija. Tada se, naime, u intelektualnim

¹ Rane potvrde nalazimo i u Egiptu, Kini, Indiji te na Srednjem Istoku.

krugovima mnogih europskih zemalja, a usporedo s razvojem znanosti i tehnologije te potrebom diseminacije svekolikoga znanja javlja potreba za sastavljanjem autoritativnih rječnika koji će kodificiranjem značenja i uporabe riječi zaustaviti prijeteće propadanje jezika, podložna svakodnevnomu iskrivljavanju (Béjoint 2010:79).

U nas se organizirana leksikografska djelatnost javlja otprilike stoljeće i pol kasnije, dakle oko 1930. godine, otkada u Hrvatskoj djeluju i profesionalni leksikografi (*rječničari*) (Bogišić 2007:9). Dakako, povijest izrade rječnika na našim prostorima, koja je rezultirala bogatom leksikografskom produkcijom, znatno je starija te datira u šesnaesto stoljeće kad je tiskan Vrančićev petojezični *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*, to jest *Rječnik pet najuglednijih jezika Europe, latinski, talijanski, njemački, dalmatinski i mađarski* (1595.).² O važnosti i utjecaju Vrančićeva *Dikcionara* kojim su se u sastavljanju svojih rječnika služili stariji hrvatski leksikografi (Mikalja, Habdelić, Belostenec) svjedoči i podatak da se Nijemac Hieronymus Megiser u svomu višejezičnomu tezaurusu *Thesaurus Polyglottus* (1603.) služio Vrančićevim djelom, uvrstivši u nj hrvatske riječi s oznakom *dalmatice* (Tafr 2005:182). Vrančićevu nastojanju da pronađe prave domaće riječi odnosno zamjene prekomjernim romanizimima – jer *ovi naš jazik, kojim se sada u našoj zemlji govori, kruto jest s italijanskim smućen*³ – sukladni su naporu brojnih naših leksikografa koji su u različitim razdobljima leksikografskoga stvaralaštva u nas pokušavali bilo kalkiranjem bilo kovanjem novih riječi popunjavati leksičke i/ili referencijalne praznine u hrvatskome stupcu rječnika. To se posebno odnosi na znamenita leksikografska djela druge polovice 19. stoljeća, prije svega na rječnike Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića (*Deutsch-illirisches Wörterbuch – Njemačko-ilirski slovar*, 1842.), Bogoslava Šuleka (*Deutsch-kroatisches Wörterbuch – Njemačko-hrvatski rječnik*, 1854.–1860. i *Njemačko-talijansko-hrvatski rječnik znanstvenog nazivlja osobito za srednja učilišta*, 1874./1875.) te Dragutina Antuna Parčića (*Rječnik talijansko-slovenski*, 1858.), koji su imali važnu ulogu u leksičkoj obnovi hrvatskoga jezika onoga vremena. Naime, sredi-

² Supostavivši hrvatski jezik ravnopravno uz latinski, talijanski, njemački i mađarski, Vrančić je smatrao da hrvatski pripada najslavnijim europskim jezicima i da je njegov dalmatinski idiom ono što je firentinski u talijanskome, oslanjajući se na ugled književnosti tadašnje Dalmacije (Tafr 2005:182). Još za Vrančićeva života praški je benediktinac Petr Loderecker preuzeo leksičku građu *Dikcionara* kojemu je dodao još dva jezika te objavio sedmojezičnik *Dictionarium septem diversum linguarum* 1605. godine.

³ Iz Vrančićeva predgovora djelu *Život nekoliko izabranih diviciz* 1606. godine (Vončina 1979:20). Može se zaključiti da je posrijedi *jazik* odnosno govor Vrančićeva rodnog šibenskoga kraja, koji je bio pod snažnim utjecajem talijanskoga.

nom 19. stoljeća raste funkcionalna polivalentnost hrvatskoga jezika koji u javnom životu počinje zamjenjivati strane jezike, pa jača i potreba za hrvatskim zamjenama ponajprije latinskih i njemačkih riječi.

Od Vrančićeva *Dikcionara* do danas objavljeno je više stotina jednojezičnih, dvojezičnih, višejezičnih rječnika vrlo različitih tipova (opći, narječni, razlikovni, objasnidbeni, pojmovni, čestotni, strukovni, povijesni i drugi) s hrvatskim jezikom kao glavnom ili jednom od sastavnica, to jest s hrvatskim kao polazišnim ili ciljnim jezikom. Valja, međutim, istaknuti da se tijekom petostoljetne leksikografske tradicije hrvatski jezik odnosno idiom koji pripadaju hrvatskomu jezičnomu sustavu pojavljivao u naslovi-
ma rječnika pod različitim imenima: kao *Lingua Dalmatica* (Vrančić 1595. i Loderecker 1605.), *Lingua Illyrica* (Mikalja 1649. i Belostenec 1740.), *Lingua Slavonica* (Habdelić 1670.), *Lingua Croatica* (Jambrešić 1738.).⁴ Stariji hrvatski rječnici objavljivani diljem Europe bili su uključeni u europska leksikografska strujanja, a hrvatski je jezik bio sastavnim dijelom europskoga jezičnokulturnog identiteta.

U novijoj pak povijesti hrvatskoga jezika maksimalistički koncipiran Akademijin *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880.–1976.) svjedoči o pobjedi ideje i ideologije zajedničkoga jezika Hrvata i Srba te izboru njegova korpusa na štetu dijakronijske i sinkronijske jezične stvarnosti hrvatskoga jezika, ponajprije njemu svojstvene povijesne tronarječnosti, a u korist srpskoga jezika.⁵ Društvenopolitički kontekst zajedničke prošlosti hr-

⁴ *Lingua Dalmatica*

1595, Venecija, Faustus Verantius, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*.

1605, Prag, Loderecker Petr, *Dictionarium septem diversarum linguarum, videlicet Latinè, Italicè, Dalmaticè, Bohemicè, Polonicè, Germanicè et Ungaricè*.

Lingua Illyrica

1649-1651, Rim, Micaglia Jacobus, *Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum in quo verba Illyrica Italice, et Latine redduntur*.

1740, Zagreb, Belloszténecz Joannis, *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium* (napisan 1670).

Lingua Slavonica

1670, Graz, Habdelich Juraj, *Dictionar ili Réchi Szlovenske zvxexga ukup zebrane, u red postaulylene, i Diachkemi zlahkotene trudom Jurja Habdelicha, masnika Tovarustva Jesusevoga, na pomoch napredka u diachkom navuku skolneh mladenczeu horvatszoga i szlovenszoga naroda*.

Lingua Croatica

1738, Jambrešić Andrija, *Indeks vocum croaticarum et germanicarum cum brevi introductione ad linguam croaticam*.

⁵ Kao svojevrsna dopuna Akademijinu *Rječniku* već se desetljećima izrađuje povijesni *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*.

vatskoga i srpskoga jezika ogleda se i u naslovima brojnih hrvatskih dvojezičnika 20. stoljeća, primjerice u naslovima različitih izdanja Filipoviće-va *Englesko-hrvatskog rječnika* — u prvom (1955.) i drugom izdanju (1959.) *Englesko-hrvatski rječnik*, u trećem (1963.), četvrtom (1966.) i petom (1970.) *Englesko-hrvatskosrpski rječnik*, u šestom (1971.) i opet samo *Englesko-hrvatski rječnik*, a od sedmog (1974.) do dvadesetprvog izdanja (1995.) *Englesko-hrvatski ili srpski rječnik* (Nikolić-Hoyt 2006:493).

Napokon, uzmemo li u razmatranje bilo koji od rječnika nastalih u bogatoj leksikografskoj tradiciji hrvatskoga jezika, lako ćemo uvidjeti da je svaki od njih proizašao iz goleme erudicije svoga sastavljača, ali i iz posvećene tišine nekog, primjerice, pavlinskog samostana. Također i strpljenja te duboke uronjenosti u mukotrpan i dugotrajan posao. U skladu s time, već u starijim izvorima nailazimo na opise leksikografovih muka koje se nerijetko uspoređuju s teškim fizičkim radom odnosno kaznom. Uz već poznatu Scaligerovu misao (1540. — 1609.) da čovjeka koji je počinio kakav gnjusnan zločin valja kazniti sastavljanjem rječnika spomenimo sličnu nepoznatoga danskog autora koju donosimo u slobodnu prijevodu: *Kod prvog slova A / Mr. Brandt je mlad i duha vedra — / Kad napokon do slova Z dospije, / Ni hodati već ne umije, napola mrtav, u kolicima je* (Béjoint 2010:74). Čak je i Šulek usprkos zadovoljstvu i stvaralačkim poticajima koje je nalazio u svomu leksikografskomu radu priznao da je izrada rječnika naporan i težak posao: »Al premda sam već odprije znao, da je to mučan posao, jer sam od davna prikupljao hrvatske reči i popunjavao vrstni drugačije nemačko-ilirski slovar I. Mažuranića i J. Užarevića; opet priznajem, da je to bio za me mučniji rad nego što sam slutio« (Šulek 1860:VII).

Iako su računala, korpusi te nove jezikoslovne spoznaje bitno unaprijedili suvremenu leksikografsku praksu, možemo reći da je svaki rječnik, a posebice leksikografska djela koja pripadaju znanstvenoj leksikografiji, još uvijek rezultat leksikografova znanja i vještina. Štoviše, znanstvenik koji sastavlja leksikografsku jedinicu, to jest leksikograf mora prijeći sve faze iste istraživačke procedure koje bi prelazio neki drugi znanstvenik (Brozović 1991:VI). Njegov je rad, naime, također rezultat samostalnog znanstvenog istraživanja na temelju znanstvene literature koja nužno zadire u različite lingvističke discipline kao što su leksikologija, tvorba riječi, semantika, gramatika, etimologija i drugo. No dok će rad znanstvenika koji o tome radu izvjesti u formi standardnoga znanstvenog članka biti evaluiran, »znanstvenik koji je prošao isti istraživački put« za potrebe leksikografije »napisat će leksikografsku jedinicu, koja već po svojoj prirodi ne može biti tretirana kao pravi znanstveni prilog ni onda kada je rezultat samostalnog znanstvenog istraživanja« (Brozović 1991:VI). No, to uglavnom

vrijedi za naše prilike u kojima ionako stručne ili javne rasprave o leksikografiji gotovo i nema (Bogišić 2007:10), iako se u posljednje vrijeme uočavaju i neki pozitivni pomaci.⁶

Leksikografska je profesija u svijetu vrlo cijenjena, premda se zahvaljujući novim tehnologijama broj leksikografa ili barem nekih njihovih poslova unekoliko smanjuje. Promišljajući, međutim, budućnost lingvistike i leksikografa Grefenstette smatra da svekolikom tehnološkomu napretku i računalnim alatima usprkos, postoje problemi koje strojevi još ne mogu riješiti, sinteze i tumačenja koja računala *zasad* ne mogu ponuditi, barem ne na onako savršen način kao što to čine ljudski resursi, odnosno čovječji um (Grefenstette 2008:322–323)⁷. Nalazeći u spomenutim ograničenjima moguću odgovor na pitanje *Hoće li leksikografi postojati 3000. godine?* Grefenstette se pridružuje onim leksikografima koji svoju ulogu u budućnosti temelje na pouzdanju u konkurentnost vlastitih sposobnosti.

2. Stari i novi rječnici

Različito od suvremenih, modernih rječnika nekada su rječnike izrađivali pojedinci pa je tima nekadašnjima rječnicima bila svojstvena naglašena subjektivnost i idiosinkratičnost kako u izboru izvora, tako i u izboru i obradi građe. Uzimajući u obzir tek nekoliko primjera iz povijesti leksikografske prakse zapadnoga kulturnog kruga možemo zaključiti da su nekadašnji rječnici zaista bili utemeljeni na idionormi svojih sastavljača. Primjerice, Samuel Johnson, autor glasovita rječnika *Dictionary of the English Language* iz 1755. godine citirao je samo autore koji su mu se sviđali, pa, u skladu s time, nije htio citirati filozofa Thomasa Hobbesa jer se nije slagao s njegovim učenjem (Mugglestone 2005:102). Neke je citate donosio napametno budući da, kao što je izjavio braneci svoje postupanje, nije imao novaca da kupi svaku knjigu. Nadalje, nekadašnji su rječnici uključivali različite detalje iz života svojih sastavljača, imena poznanika, prigodne anegdote i slično. Još Noah Webster u svome rječniku *American Dictionary of the English Language* iz 1828. godine spominje svoju kćer, svoja putovanja Europom i različite druge epizode iz svoga privatnog života, iznose-

⁶ U recentne pozitivne trendove svakako valja ubrojiti odredbu novoga *Pravilnika o uvjetima za izbor u znanstvena zvanja* od 29. ožujka 2017. godine prema kojoj se rad na rječnicima [...] koji su recenzirani kao znanstveni rad (npr. na višesveščanim referentnim rječnicima) izjednačuje s preglednim, dakle znanstvenim radom.

⁷ Rad je pod istim imenom objavljen deset godina ranije u zborniku radova s 8. EURALEX-a (*Proceedings of the Eighth EURALEX Congress* 1988. Fontenelle, T., Hiligsmann, P., Michiels, A., Moulin, A., Theissen, S., Liège: University of Liège).

ći također i osobne stavove o ropstvu, pijanstvu i drugo (Béjoint 2010:25). Autori nekadašnjih rječnika, mahom idealisti i vizionari, svojim su rječnicima prekoravali, propovijedali, rugali se, ne mareći za objektivnost, koherentnost i druge aksiomatske postavke moderne leksikografije. Bilježenje osobnih iskustava ranijih sastavljača kao i raznih ekskursa u svijet izvan jezika nije, međutim, bilo samo pitanje subjektivnoga, osobnog pristupa. Ono, prije svega, proizlazi iz obrazovne vrijednosti rječničkoga teksta, odnosno njegove didaktičke uloge. Nije stoga neobično da u Belostenčevu *Gazofilaciju* nalazimo obilje zdravstvenih savjeta, poput: Kod glavobolje (*glave boli*) pomaže obična trava stavljena na čelo te sok *cikorije* (*vodopija*, *Cichorium intybus*) s ružinim octom, tučeni hren te kuhani mozak vrane. U vrijeme kad je u Hrvatskoj liječnika bilo malo — u doba Belostenčeva rođenja u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji nema ni jednoga školovanog liječnika — takve su upute, uz malobrojne ljekaruše i oskudne zdravstvene informacije u kalendarima i obrednim priručnicima bile iznimno važan izvor zdravstvenih savjeta za puk (Dugački 2011: 139).

Današnji su rječnici, međutim, *ozbiljniji*, egzaktniji, impersonalniji, znanje koje opisuju znanje je zajednice u kojoj su nastali i kojoj pripadaju, a ne istaknutih pojedinaca, premda su svjetonazorski sadržaji na ovaj ili onaj način i dalje prisutni. Konačno, rječnici danas nisu više knjige, naravno ne svi, nisu više ni prestižni repozitoriji znanja, naravno neki još uvijek jesu, ali ti pak nisu dostupni jednim klikom miša.

Rječnici budućnosti morali bi, međutim, biti isključivo deskriptivne provenijencije, utemeljeni na reprezentativnim korpusima koji bi pak morali uključivati sve funkcionalne stilove, te poglavito razgovorni jezik koji se zbog rastućeg trenda *stilskog pomicanja* prema uporabi neformalnih jezičnih elemenata u svim domenama javne komunikacije u suvremenome svijetu uzdigao na razinu općeg idioma javne komunikacije. Deskriptivni rječnici bilježe svaku uporabu, *dobru* i *lošu*, odnosno na ovaj ili onaj način stigmatiziranu, jer svaka je uporaba vrijedna bilježenja kao dio identiteta pojedinoga jezika u nekom razdoblju njegova postojanja. U skladu s time, deskriptivni su rječnici odraz načina života, obrazaca mišljenja i djelovanja šire društvene zajednice, a ne samo privilegirane manjine. Kad je pak riječ o povijesnoj leksikografiji koja izrađuje rječnike pojedinih povijesnih razdoblja, nastale na temelju pisanih dokumenata i književnih djela, pitanje tehnologije rada od prvorazredne je važnosti. Naime, nomenklatura povijesnih rječnika u osnovi je zadana korpusom relevantnih a postojećih tekstova, mikrostrukturna organizacija takvih rječnika pitanje je konvencija koje su doduše podložne promjenama i usavršavanjima, no stvaran je napredak u izradi povijesnih rječnika, barem u nas, neposredno ovi-

san o računalnoj pretraživosti njihovih korpusa i iznalaženju većeg broja uporabnih potvrda, koje služe kao izvori za oblikovanje uglavnom iščezlih značenja odnosno referenata. Jer svaki je rječnik, a povijesna leksikografska djela osobito, vrijedan dokument vremena u kojem je nastao, sociopovijesno i kulturno svjedočanstvo te riznica znanja koje pripada nekim prošlim stanjima jezika i svijeta.

3. Benešićev *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*

Benešićev *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića* dokument je nedavnoga vremena u povijesti hrvatskoga jezika i književnosti, koji, međutim, iz perspektive suvremenih jezičnih odnosa pripada povijesnoj leksikografiji.

3.1. Na ishodištima Benešićeva rječnika

Benešićev *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, nastao prije više desetljeća prema zamisli Miroslava Krležje, ondašnjega potpredsjednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, i danas još uvijek u dovršavanju, izrastao je iz potrebe, prepoznate već u međuratnomu razdoblju, za sastavljanjem rječnika koji bi nadomjestio praznine i nedostatke postojećih rječnika, prije svega Broz-Ivekovićeve *Rječnika hrvatskoga jezika* iz 1901. godine. Naime, utemeljen na folklornoj građi koju su prikupili Vuk Karadžić i Đuro Daničić taj je rječnik nudio krnju sliku o leksiku hrvatskoga jezika u kojoj hrvatska književnojezična tradicija nije bila u dovoljnoj mjeri zastupljena. Štoviše, u *Rječniku hrvatskoga jezika* koji uz Brozov pravopis (1892.) i Maretićevu gramatiku (1899.) označava početak srpsko-hrvatske jezične unifikacije nalazimo riječi poput *zaprkenjati se, zaprnjati se, zaprnjicati se; zafuzdati, udordžija, zapus*, dok sasvim običnih riječi kao što su *poštenjak, rođendan, sporazum, ured* ili *zvuk* (Benešić 1985: IX/X) nećemo naći.⁸

Izrada *Rječnika hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića* bila je kasnih četrdesetih godina prošloga stoljeća povjerena Juliju Benešiću, književniku, prevoditelju i teatrologu. Benešić, na žalost, nije stigao završiti započeti rad, a prvih je dvanaest svezaka na kojima je radio (A – RZATI) objavljeno od 1985. do 1990. godine, dakle tridesetak godina nakon autorove smrti. Polazeći od hrvatske književnosti kao repozitorija

⁸ Iveković je devet godina nakon Brozove smrti izlučivao iz Brozove rječničke građe sve čega nema u Vukovu rječniku te je čak htio da se nazivu jezika u naslovu doda i *srpski* (Brozović 2008:109).

identitetskih obilježja hrvatskoga jezika i dokaza njegova (samobitnog) razvoja Benešić je utemeljio svoj rječnik na citatima iz djela ponajboljih više od stotinu hrvatskih književnika — najstariji među njima Antun Mihanović, a najmlađi Ivan Goran Kovačić — koji su stvarali od sredine 19. do sredine 20. stoljeća, dakle od kodifikacije ilirskoga odnosno općehrvatskoga jezičnog standarda do kodifikacijskoga zaokreta prema artikuliranju i pobjedi jezičnog unitarizma.⁹ Stogodišnje razdoblje na koje se odnosi građa Benešićeva rječnika vrijeme je dakle koje karakteriziraju burne promjene. Kao što ćemo vidjeti u nastavku ovoga rada, te se promjene odražavaju na svim razinama i izviru iz svih dimenzija ovoga Rječnika koji zahvaljujući otvorenu i nenormativnomu stavu svoga autora prema korpusu ekscerpiranih djela možemo smatrati vrijednim i vjernim sociopovijesnim dokumentom vremena u kojem je nastao, kao i u njemu sadržanih povijesnih obrazaca mišljenja i djelovanja (Nikolić-Hoyt 2013b:IX).

Rječnici nastali na temelju književnih citata u svjetskim su razmjerima dobro poznati i vrlo cijenjeni. U povijesti hrvatske leksikografije Benešićev se rječnik, usprkos nekim donekle usporedivim leksikografskim ostvarenjima, izdvaja kao jedinstvena pojava koju je, međutim, moguće povezati sa znamenitim povijesnim i suvremenim leksikografskim paradigmama (Nikolić-Hoyt 2010:80). Ponajprije valja naglasiti da se u Benešićevu rječniku sukladno konvencionalnim povijesnim rječnicima svaka riječ opisuje pomoću kronološki ustrojenih citatnih potvrda, koje svjedoče o mijenama izrazne i sadržajne strane riječi. U skladu s time, njegova je osnovna metoda potpuno usporediva s načelima leksikografske obrade kojima se rukovodio Samuel Johnson pri izradi svoga znamenitog rječnika *Dictionary of the English Language* (1755.), dvjesto godina prije Benešića.¹⁰ Opredijelivši se za najcjenjenije književne stvaraoce — *writers of the first reputation* — Johnson je podcrtavao riječi s pripadajućom okolinom iz njihovih odabranih djela smatrajući ih primjerima pravilne, i štoviše uzorite jezične porabe. Podcrtane riječi njegovi su malobrojni suradnici ispisivali na kartice, kartice abecedirali, a potom je Johnson pristupio izlučivanju značenja i obliko-

⁹ Osim spomenutih autora ekscerpirane su i zbirke narodnih pjesama Matice Hrvatske, Luke Ilića Oriovčanina i zbirke narodnih pripovjedaka Mijata Stojanovića te Kušarovo *Narodno blago*. Međutim, iako *pazeći da budu iz svih generacija kroz sto godina i iz svih naših krajeva* Benešić je u svoj korpus uključio samo tri žene: Ivanu Brlić-Mažuranić, Zdenku Marković i Adelu Milčinović. Nema dakle Dragojle Jarnević, Jagode Truhelke, nema Zagorke, a onda ni manje poznatih ženskih autora onoga vremena.

¹⁰ Isti je metodološki postupak svojinom glasovita engleskog rječnika *New English Dictionary on Historical Principles* (1888.—1928.), danas poznatijeg pod imenom *Oxford English Dictionary*, koji se, međutim, sustavnošću i iscrpnošću svoje leksikografske obrade ističe među svim povijesno koncipiranim rječnicima.

vanju definicija. Korištenje citatnih potvrda, dakle konkretnoga jezičnog materijala kao izvora značenja preraslo je tijekom vremena u standardan leksikografski postupak, koji nalazimo i u Benešića:

»Pri sastavu rječnika književnoga jezika ne radi se samo o tome, da se unesu pojedine riječi, nego je glavno: navesti tu riječ u njezinoj upotrebi, u frazi, u kojoj je ta riječ centralna. Rječnik će zabilježiti tu riječ dajući joj ruho, kojim ju je autor zaodjeo, zabilježit će frazu, a ne goli izraz« (Benešić 1985:XXIV)

Potrebno je, međutim, naglasiti da postoji bitna razlika među dvama rječnicima, Johnsonovim i Benešićevim, koja se tiče prisustva odnosno odsutnosti u njima sadržanih normativnih pretenzija. Naime, Johnsonov je rječnik, sasvim u skladu sa sklonostima svoga vremena prema kodifikaciji jezika i purizmu, normativan. S druge strane, Benešić nije imao normativnih ambicija. Dijeleći s Johnsonom književnu orijentaciju težio je tek prikazu života riječi u književnosti:

»Kod nekih riječi nema citata iz mlađe generacije — riječ je zanemariva, zaboravljena, a kod drugih sam pazio, da bude vidljivo, da ta riječ još živi u književnosti od ilirskih vremena do danas«. (Benešić 1985: XXVI)

3.2. Osebnost i raznolikost građe Benešićeva rječnika

Promatran iz perspektive suvremenih jezičnih odnosa Benešićev rječnik pripada prošlom, premda nedavno prošlom vremenu i povijesnoj leksikografiji hrvatskoga jezika. Benešić, naime, opisuje *sve* čega je u hrvatskome jeziku u jednome odsječku njegova vremena bilo. A bila je to svekolikost supostojećih sustava, grafijskih i pravopisnih, sadržajnih i ideoloških koja je pak svojstvena prevratnim vremenima, prožetima previranjima i nerijetko oprečnim stavovima. Osim toga, kao odraz stilističke jeđrine hrvatskoga leksika i njegove književne frazeologije Benešićev je rječnik riznica oblika i poraba koje suvremeni hrvatski jednojezičnici ne bilježe. Tako su složene sveze *strugati repicu komu* u značenju 'prkositi komu, izazivati koga' ili *izmlatiti koga do svetoga ulja* u značenju 'nasmrt pretući koga' danas uglavnom nepoznate.

Razdoblje na koje se odnosi građa Benešićeva rječnika zanimljivo je iz više razloga. Benešićev rječnik ponajprije svjedoči o samobitnosti hrvatskoga jezika, njegovim posebnostima i identitetskim obilježjima njegova izvornog izričaja. Primjere samobitnosti hrvatskoga jezika nalazimo u djelima znamenitih hrvatskih književnika druge polovice 19. stoljeća i to kako u rječničkoj nomenklaturi, dakle među natuknicama, tako i u citatnim potvrdama odnosno korpusnim glosama koje karakteriziraju izvorna hrvatska grafija i pravopis te stari hrvatski množinski padeži. Među-

tim, kao posljedica izrazito konvergentnih nastojanja u vrijeme Jugoslavije (prve i druge) nemalen je broj izvornih hrvatskih riječi, primjerice vrlo ekspresivnih pridjeva i priloga poput *ljubožedan*, *nebotičan*, *milokrovan* odnosno *mimogreće*, *svunočke*, *iznejaka* te općenito virtuoznih tvorbi, među kojima i *strmogled* 'žalosna vrba', *svetokrillac* 'anđeo' ili *nagloželja* 'strast', iščezao iz aktivne upotrebe. Zabilježeni srećom u Benešićevu rječniku kao repozitoriju riječi i oblika koji su bili odlikom tradicije hrvatske književnosti takvi su primjeri potvrdom puknuća leksičkoga kontinuiteta hrvatskoga jezika nakon pobjede Karadžićeva štokavskog purizma.

S druge strane, Benešićev rječnik na različite načine svjedoči o zajedničkoj prošlosti hrvatskoga jezika u zajednici sa srpskim. Između ostalog, pokazuje da su brojni hrvatski pisci, takozvani *mladoekavci*, pod utjecajem vladajuće unitarne jezične politike dvadesetih godina dvadesetoga stoljeća upotrebljavali ekavicu i riječi poput *angažovati*, *bitisati*, *buvara*, *ekser*, *hartija* (i *artija*) (Nikolić-Hoyt 2013a:158–160). Te riječi također nalazimo u Brodnjakovu *Razlikovnom rječniku srpskog i hrvatskog jezika* pod nadslovnim bročkanom oznakom **1** u značenju: »Srpska riječ odnosno riječ tipičnija za srpski nego za hrvatski jezik zabilježena u djelima starijih hrvatskih pisaca, prema *Rječniku hrvatskog književnog jezika* što ga je (uključivo do slova R) sastavio Julije Benešić, a koji obuhvaća razdoblje od narodnog preporoda do kraja drugoga svjetskog rata« (Brodnjak 1991, iz objašnjenja s unutarnje strane Rječnika).

Na kraju, Benešićev rječnik otvara mogućnost potpunijega sagledavanja leksičkih promjena koje su bile dijelom jezičnopolitičke prakse u NDH. Naime, iz njega se vidi da je hrvatskim piscima od sredine 19. do sredine 20. stoljeća bilo uobičajeno rabiti riječi poput *brzoolak*, *ophodnja*, *pričuva*, *vojarna*, *zemljoivid*, te da su te riječi nastale znatno prije nastanka Nezavisne Države Hrvatske u kojoj su se one aktivno rabile tek kao oživljene riječi iz pasivnoga leksika ili *oživoljenice* (Nikolić-Hoyt 2013a:154–157).

3.3. Novi i noviji metodološki postupci u novim svescima Benešićeva rječnika

Svijest o potrebi dovršavanja Benešićeva književnojezičnog rječnika, koji je *pod rukom svoga autora ostao samo golemi torzo*, postoji već duže vrijeme, ali se tek tijekom 2008. godine u Zavodu za lingvistička istraživanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti nastavilo s radom na njegovu dovršavanju. Godine 2013. objavljen je prvi u nizu novih svezaka, 13. svezak (S – SPUŽVAST), koji karakteriziraju novi metodološki postupci, usustavljena leksikografska obrada i vjerodostojno bilježenje korpusnih

glosa.¹¹ Među ostalim, a različito od prvih dvanaest svezaka u kojima se uz citatne potvrde bilježe samo prezimena citiranih autora, u novim se svescima uz svaki citat donose širi podaci o izvorima, to jest podaci o autoru, nazivu djela, godini izdanja i broju stranice. 14. svezak (SPUŽVICA — ŠVRLJUGA), drugi u nizu novih svezaka Benešićeva rječnika, objavljen je 2017. godine a odlikuje se još novijim metodološkim postupcima, o kojima ćemo nešto više reći.

Posve u skladu s osnovnom svrhom Benešićeva rječnika, dakle s dokumentiranjem jezičnih praksi određenoga vremena, različitih jezičnih navika i poraba, koje su znatnim dijelom bile prožete prevladavajućim političkim i ideološkim kontekstom, od 14. sveska nadalje uvodimo paralelne korpusne glose kao nov metodološki postupak. Riječ je o supostavljanju korpusnih glosa koje pripadaju dvama ili čak trima različitim izdanjima istoga djela koja pak odražavaju različite, često suprotstavljene pravopisne i druge norme. Dakako, ne pojavljuju se sva djela svih autora u paralelnim izdanjima, tek njih petnaestak, primjerice, Cesarec (*Careva kraljevina* 1925. i 1946.), Gjalski (*Pod starimi krovovi* 1886. i *Pod starim krovovima* 1929.), Kovačić (*Medju žabari* 191X. i *Među žabarima* 1944. *Fiškal* 1882. i *Fiškal* 1944. i druge pripovijesti), Josip Kozarac (*Mrtvi kapitali* iz 1890., 1924. i 1950. godine i druga njegova djela), Leskovar (*Propali dvori* 1896. i 1944. i druge njegove pripovijesti), te Matoš (*Iverje* 1899. i *Novo iverje* 1935. i drugo), Tomić (*Kapitanova kći* iz 1884. i *Kapetanova kći* iz 1935.), Vojnović (*Perom i olovkom* iz 1884. i 1910.) (Nikolić-Hoyt 2017:IX). Već iz nekoliko primjera možemo zaključiti da je dokumentacijski potencijal paralelnih korpusnih glosa iznimno velik. Na primjer, glose koje pripadaju izvornomu hrvatskomu izričaju nalazimo u prvim izdanjima s kraja 19. stoljeća ili pak u izdanjima iz 1944. godine, koja su rezultat restauracije i reafirmacije autohtonoga hrvatskog jezika za vrijeme NDH. Valja primijetiti da neke korpusne glose iz 1944. donose hrvatske jezične karakteristike, kojih, međutim, ne nalazimo u prvim izdanjima:

Lice mu je gorilo, dočim je upravo ćutio, kako mu srcem probija neugodna studen, kano kada se voda na čovječjoj koži naglo pretvara u led (Kovačić, *Fiškal*, 1882, 31). // *Lice mu je gorjelo, dok je upravo ćutio, kako mu srdcem probija neugodna studen, kano kada se voda na čovječjoj koži naglo pretvara u led* (Kovačić, *Fiškal*, 1944, 36).

U teškoj duševnoj stisci bila djevojka [...] Strah i zebnja udje u sva njezina uda (Leskovar, *Propali dvori*, 1896, 134). *U teškoj duševnoj stisci bila djevojka [...]*

¹¹ Benešićev rječnik do 13. sveska nije bio usustavljen prema uvriježenim leksikografskim uzusima. Leksikografska obrada nije bila dosljedno provedena, ni korpusne glose nisu bile zabilježene dostojno povjerenja, dakle sukladno citiranim izdanjima.

Strah i zebnja uđe u sva njezina uda (Leskovar, Propali dvori, 1944, 210).

Znala je samo, da riječi Augustičeve znače za nju nesreću, a u njihovu suštinu nije prodrila (Leskovar, Sjene ljubavi, 1898, 101) // *Znala je samo, da rieči Augustičeve znače za nju nesreću, a u njihovu suštinu nije prodrila* (Leskovar, Sjene ljubavi, 1944, 110).

S druge strane, revidirana izdanja prve polovice 20. stoljeća, u skladu s konvergentnom a prevladavajućom jezičnom politikom potiru razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika.¹² U tu je svrhu korisno usporediti djela hrvatskih pisaca druge polovice 19. stoljeća i njihova nova izdanja u prvim desetljećima 20. stoljeća, utemeljena na različitim jezičnim koncepcijama i/ili ideologijama:

One udate, što po glupom običaju uvijaju bielom maramom glavu i lice [...] nemarimo ni gledati, ali tim radje napast ćemo oči na stasitih i jedrih sekah ... (Tomić, Kapitanova kći, 1884, 85) // *One udate, što po glupom običaju uvijaju bijelom maramom glavu i lice [...] ne marimo ni gledati, ali tim radije napasti ćemo oči na stasitim i jedrim sekama ...* (Tomić, Kapetanova kći, 1935, 138/139).

Za kratko sam čuo, kako je neizrečeno sretan u svom braku [...] i da nikada — a ma ni k najbližim susjedom niti rođakom ne zalazi, već neprestano čuči kod kuće sa ženom (Gjalski, Pod starimi krovovi, 1886, 103). / *Za kratko sam čuo, kako je vanredno sretan u svom braku [...] i da nikada — a ma ni k najbližim susjedima niti rođacima ne zalazi, već neprestano čuči kod kuće sa ženom* (Gjalski, Pod starim krovovima, 1929, 89).

On je bio uvjeren, da darovi, koje žena srednjeg stališa mora svomu mužu donijeti, moraju biti posve drugi, nego li će ih takovim odgojem moći Nela svomu suprugu donijeti (J. Kozarac, Mrtvi kapitali, 1890, 9) // *On je bio uvjeren, da darovi, koje žena srednjeg staleža mora svomu mužu donijeti, moraju biti posve drugo, negoli što će ih takvim odgojem moći Nela svomu suprugu donijeti* (J. Kozarac, Mrtvi kapitali, 1924, 11).

¹² O moderniziranju, to jest o prekranju jezika i pravopisa tekstova hrvatskih književnika 19. stoljeća pisali su mnogi, a posebno Dalibor Brozović, i to u više svojih radova: »Dobri pisci toga razdoblja izdavani su pak u našem stoljeću s potpuno adaptiranim jezikom i naša publika zapravo i ne zna kako se pisalo od preporoda do 20. stoljeća.« (Brozović 1970:141); »[...] valjalo je zatajiti jezični razvoj u drugoj polovici 19. stoljeća, koji je bio izravnim nastavkom Gajeve jezične koncepcije u Preporodu. A to se ne bi moglo provesti bez krivotvorenja jezika hrvatske književnosti iz razdoblja romantizma i realizma. Tako dolazimo do jednoga apsurdna bez premca u svjetskoj književnosti: u nas se literatura druge polovice 19. stoljeća prilagođava suvremenim jezičnim (dakle ne samo pravopisnim) uzusima i normama, iako bi i originalne verzije Augusta Šenoa ili Ante Kovačića bile današnjemu čitatelju posve razumljive, a izdaju se u jezično autentičnom obliku djela iz prijašnjih stoljeća, bila nam danas razumljiva ili ne. Suvremena publika zapravo i ne zna kako su pisali Šenoa i Kovačić [...]« (Brozović 2008:123–124).

Na kraju, za dovršavanje cjelovita Benešićeva rječnika i objedinjavanje svih njegovih svezaka nužan je računalno pretraživ digitalizirani korpus odabranih knjižnih djela. Već je i *nulti* stupanj digitalizacije 600 knjižnih izvora znatno olakšao provjeravanje i vjerodostojno bilježenje korpusnih glosa. No, njegov je potencijalni doprinos kudikamo veći uzmemo li u obzir multidisciplinarnu aspekte koje računalni korpus ponajboljih književnih ostvarenja nastalih od sredine 19. do sredine 20. stoljeća, dakle u formativnome razdoblju povijesti hrvatskoga jezika i književnosti, može ponuditi istraživačima vrlo različitih usmjerenja. Konačno, digitalizacija knjižnoga korpusa bitno osuvremenjuje i prevladava ograničenja zatečene metodologije rada.

Literatura

- Béjoint, Henri. 2010. *The Lexicography of English. From Origins to Present*. Oxford: Oxford University Press.
- Bogišić, Vlaho. 2007. Prilog razumijevanju leksikografije i enciklopedije u modernoj hrvatskoj kulturi. *Studia lexicographica*, god. 1, br. 1 (1), 9–22.
- Brozović, Dalibor. 1970. *Standardni jezik*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Brozović, Dalibor. 1991. *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*, sv. I, Zagreb.
- Brozović, Dalibor. 2008. *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Dugački, Vladimir. 2011. Zdravstvena problematika u Gazophylaciumu Ivana Belostenca. *Studia lexicographica*, god. 5, br. 2(9), 135–148.
- Grefenstette, Gregory. 2008. The Future of Linguistics and Lexicographers: Will there be Lexicographers in the Year 3000? U: *Practical Lexicography*, ur. Thierry Fontenelle, Oxford: Oxford University Press, 307–323.
- Mugglestone, Lynda. 2005. *Lost for Words, The Hidden History of the Oxford English Dictionary*. Yale: Yale University Press.
- Nikolić-Hoyt, Anja. 2004. *Konceptualna leksikografija: prema tezaurusu hrvatskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Nikolić-Hoyt, Anja. 2006. Hrvatska dvojezična i višejezična leksikografija u 20. stoljeću. *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*. Zagreb: Matica Hrvatska, 491–505.
- Nikolić-Hoyt, Anja. 2010. Uz dovršavanje Benešićeva rječnika. *Filologija* 55, 61–87.
- Nikolić-Hoyt, Anja. 2013a. U pozadini rječnika. *Fluminensia*, god. 25, br. 1, 151–166.
- Nikolić-Hoyt, Anja. 2013b. Predgovor. *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika*

- od preporoda do I. G. Kovačića*, XIII (s—spužvast), Zagreb: HAZU.
Nikolić-Hoyt, Anja. 2017. Predgovor. *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, XIV (spužvica—švrljuga), Zagreb: HAZU.
Tafra, Branka. 2005. *Od riječi do rječnika*. Zagreb: Školska knjiga.
Vončina, Josip. 1979. Vrančićev rječnik. *Filologija* 9, 7–36.

Rječnici

- Belostenec, Ivan. 1740. *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aera-rium*. Pretisak. Zagreb: Liber—Mladost, 1972.
Belostenec, Ivan. 1740. *Gazophylacium Illyrico-Latinum*. Pretisak. Zagreb: Liber—Mladost, 1973.
Benešić, Julije 1985–1990. *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, I–XII, Zagreb: JAZU i Globus.
Benešić, Julije 2013. *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, XIII (s—spužvast), Zagreb: HAZU.
Benešić, Julije 2017. *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, XIV (spužvica—svunočke), Zagreb: HAZU.
Brodnjak, Vladimir 1991. *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog rječnika*, Zagreb: Školske novine.
Habdelić, Juraj. 1670. *Dictionar, ili Réchi Szlovenszke zvoexega ukup zebrane, u red posztaulyene, i Diachkemi zlahkotene*. Nemeski Gradecz.
Šulek, Bogoslav. 1860. *Deutsch-kroatisches Wörterbuch — Nemačko-hrvatski rečnik*, sv. I (A—L), Zagreb.

A View into the Past and Future of (Croatian Historical) Lexicography

Abstract

Starting with its key words — *dictionary, lexicography, lexicographer* — this article offers a synthetic overview of the history of (Croatian historical) lexicography. In addition to analyzing of paradigmatic differences between dictionaries based upon the idionorm of their compilers and contemporary dictionaries, which are compiled according to generally accepted lexicographic practices subject to the needs of a constantly growing and very heterogeneous population of users, it discusses both computer corpora and their role in the evaluation and perfection of lexicographic work.

The article then narrows its focus to a description of Julije Benešić's *Dictionary of the Croatian Literary Language from the Revival to I. G. Kovačić*, a document from a recent period in the history of the Croatian language and literature that, from the perspective of contemporary linguistic relations, nonetheless belongs to historical lexicography.

Ključne riječi: povijesna leksikografija, hrvatski jezik, Benešićev rječnik

Key words: historical lexicography, Croatian language, Benešić's dictionary